

Семинар 6 19.06.2025 ж.

Қазақстан қоғамның сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шартыретінде әлеуметтік-экономикалық қатынастарын жетілдіру

Мазмұны:

- 1) Сыбайлас жемқорлық құбылысын зерттеудің негізгі дәстүрі.
- 2) Сыбайлас жемқорлықтың алдын алудың құқықтық және ұйымдастырушылық шаралары.
- 3) Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласында қоғамдық бақылау жүйесінің қалыптасуы.

Мақсаты: сыбайлас жемқорлық мәселесінің негізгі теориялық тәсілдермен танысу, сыбайлас жемқорлықтың алдын алудың негізгі шараларын қарастыру.

Сыбайлас жемқорлық құбылысын зерттеудің негізгі дәстүрі.

Сыбайлас жемқорлыққа теріс әлеуметтік құбылыс ретінде назар аударудың артуы әртүрлі әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар өкілдерінің зерттеу қызығушылығының артуымен көрінді. Әлеуметтану, саясаттану, экономика, әлеуметтік антропология, заң ғылымдары аясында мемлекеттік қызметшілердің сыбайлас жемқорлық мінез-құлқының механизмін сипаттайтын әдіснамалық тәсілдер қалыптасты. Сыбайлас жемқорлық құбылысын әлеуметтанулық түсінудің негізінде М. Вебердің рационалды бюрократия теориясы, құрылымдық-функционалдық тәсіл және Т.Парсонс пен Р.Мертонның әлеуметтік аномия теориясы жатыр. Вебер өзінің заңды үстемдігінің үш түріне сүйене отырып, қазіргі мемлекет бюрократия арқылы өз азаматтарына үстемдік етеді деп мәлімдейді. Сондықтан мемлекеттік биліктің қалыпты жұмыс істеуінің қажетті шарты формальды рационалдылыққа негізделген бюрократия жұмысы болып табылады. Осылай, Вебер тұжырымдамасына сәйкес, мемлекеттік қызметкерлер арасында сыбайлас жемқорлықтың таралуы олардың қызметін ұтымсыз ұйымдастырумен байланысты. Т. Парсонстың құрылымдық функционализмінде сыбайлас жемқорлық әлеуметтік жүйеге органикалық түрде енгізілген құрылымдық элемент ретінде қарастырылады. Бұл ретте сыбайлас жемқорлық Қызметі Әлеуметтік нормалардан ауытқитын мінез-құлық болып табылады, ол 18 бейресми сипатта болады, яғни мұнда сыбайлас жемқорлықтың маңызды сипаттамасы атап өтіледі: оның ресми институттарға қатысты қосымша сипаты бар. Құрылымдық функционализмде бұл құбылыстың көбею механизмі ашылады. Бұл тәсілге сәйкес, әлеуметтік тұрақтылық кезеңінде сыбайлас жемқорлықтың таралу деңгейі тұрақты, белгілі бір қоғамға тән шамамен бір деңгейде. Әлеуметтік жүйеде жылдам өзгерістер болған кезде және оның құрылымы тұрақсыз болған кезде жағдай басқаша болады. Осы кезде сыбайлас жемқорлық кеңінен таралуда. Бұл жағдайды сипаттау үшін Мертон "әлеуметтік аномия" ұғымын қолданады. Аномия қоғамда оның мүшелері өз мақсаттарына заңды немесе қоғам мақұлдаған тәсілдермен қол жеткізе алмайтын және өз мақсаттарына заңсыз жолмен жетуге тырысып, оларды елемейтін жағдайды тудырады. Нәтижесінде аномия жағдайы құқықтық және моральдық нормалардың беделінің төмендеуіне әкеледі және девиантты, девиантты мінез-құлық түрлеріне, соның ішінде сыбайлас жемқорлық тәжірибелеріне сұранысты тудырады.

Саясаттануда шенеуніктер арасында сыбайлас жемқорлықтың таралуының негізгі себептері саяси элита өкілдері мен қарапайым азаматтар арасындағы қарым-қатынастың ерекшеліктерінде жатыр. Егер қоғамда азаматтық қатынастар нашар дамыған болса, азаматтар болып жатқан саяси процестерге пассивті болса, онда лауазымды тұлғалардың қызметіне қоғамдық бақылау жоқ және билік эшелондарында сыбайлас жемқорлық қатынастарын дамыту үшін қолайлы жағдайлар туындайды.

Егер, керісінше, саяси өмірге белсенді қатысатын және мемлекеттік аппараттың қызметіне әсер ететін азаматтық қоғам институты дамыған болса, онда қоғамда сыбайлас жемқорлықты дамыту үшін қолайсыз орта қалыптасады.

Дювергер мен Хантингтонның пікірінше, саяси институттардың жетілдірілуі мемлекеттік аппараттың тиімді ұйымдастырылуына және азаматтар мен билік арасындағы қатынастарға әкеледі. Экономикалық ғылымда нео-институционалдық мектеп аясында сыбайлас жемқорлық құбылысын зерттеуде өзіндік көзқарас қалыптасты. Оған сәйкес, сыбайлас жемқорлық ресурстардың шектеулілігі жағдайында мүдделерді іске асырудың оңтайлы әдісін табуға бағытталған мінез-құлықтың ұтымды түрі болып табылатындығын ескере отырып зерттеледі.

Сыбайлас жемқорлық мінез-құлқы эггертсонның жұмысында егжей-тегжейлі сипатталған «принципал-агент» моделінің көмегімен сипатталады. Бұл модель үш қатысушының қарым-қатынасын сипаттайды: директор, агент және клиент. Мақсат қоятын және оларды жүзеге асыру үшін ресурстарға ие тұлға немесе ұйым негізгі тұлға болып табылады. Оның рөлін кез-келген мемлекеттік орган немесе ведомство, Мемлекет немесе жалпы қоғам атқара алады. Өз алдына қойылған мақсаттарды іске асыру үшін принципал мемлекеттік қызметшілер болып табылатын агентті жалдайды. 19 агентке мақсаттар қойылады, қажетті ресурстар (билік, қаржылық) беріледі және орындалған жұмыс үшін сыйақы тағайындалады. Болашақта агент жалдау арқылы директор қажетті нәтижеге қол жеткізуді және ресурстарды жеткілікті түрде жұмсауды қамтамасыз ету үшін оның қызметін бақылай алады.

Клиент - бұл өз проблемаларын, мақсаттарын шешу үшін агентке сеніп тапсырылған ресурсты пайдалануды қажет ететін, сондықтан оған жүгінуге мәжбүр болатын адам, топ, ұйым (мысалы, шенеуніктен көмек сұраған азаматтар, кәсіпкерлер). Бұл модельдегі сыбайлас жемқорлық агенттің мұндай әрекеттері, ол директордың ресурстарын соңғысының міндеттерін шешу үшін емес, өз мақсаттарына жету үшін пайдалану болып табылады. Бұл ретте клиенттер өзіне берілген пара үшін өз проблемаларын шешу үшін агентпен сөз байласқан пара берушілер рөлін атқарады.

Сипатталған модель шеңберіндегі сыбайлас жемқорлық жағдайлары агент пен директор арасындағы ақпаратқа қол жеткізуде асимметрияның болуына байланысты туындайды. Агент директормен салыстырғанда ағымдағы істердің жай-күйі туралы көбірек ақпаратқа ие, оны жасыра алады және оны жеке, өзімшілдік мақсатта қолдана алады. Нәтижесінде ақпаратқа қол жеткізудегі алшақтық шенеуніктің мемлекет пен қоғам тарапынан бақылаудың болмауы, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық қызметі үшін жазаның екіталай тәуекелі жағдайында мемлекеттік ресурсты басқаруға монополиялық құқығы бар екендігіне әкеледі. Мұндай жағдайларда сыбайлас жемқорлық мәмілелері пайда болады. Қоғамда сыбайлас жемқорлықтың таралуының негізгі себептерін экономистер мемлекеттің экономикалық процестерге шамадан тыс және тиімсіз араласуынан көреді.

Сондықтан олар сыбайлас жемқорлыққа қарсы шараларды ұсынады, олар қарапайым азаматтардың шаруашылық қызметіне мемлекеттік қызметшілердің ерікті қалауы мен шамадан тыс араласу мүмкіндіктерін шектеуге бағытталуы тиіс. Осылайша, экономикалық теорияда сыбайлас жемқорлық деп мемлекеттік ресурстарды жеке мақсатта пайдалану арқылы пайда табуға бағытталған мемлекеттік қызметшілердің мінез-құлқының бір түрі түсініледі. Сондықтан сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің негізгі шаралары қарапайым азаматтардың шаруашылық қызметіне шенеуніктердің озбырлығы мен шамадан тыс араласуын азайтуға бағытталған. Бұл қазіргі уақытта гуманитарлық ойда қалыптасқан сыбайлас жемқорлық құбылысын зерттеудің негізгі дәстүрлері (социологиялық, саясаттану, экономикалық). Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және оған қарсы күрес шаралары. Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу үшін саяси, ұйымдастырушылық, экономикалық, құқықтық және идеологиялық сипаттағы барлық шаралар кешенін шешу қажет. Олардың ішінде мыналарды атап өткен жөн:

- мемлекеттік қызметшілердің, әсіресе осы жағымсыз құбылыспен күресуге шақырылған құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің материалдық әлауқатын арттыру;
- сыбайлас жемқорлыққа қатысты азаматтардың теріс ұстанымын қалыптастыру;
- құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсібилігін арттыру;
- мемлекеттік қызметшіні, әсіресе жоғары дәрежелі қызметке тағайындау кезінде моральдық тұрақтылық, адалдық, сатылмаушылық сияқты қасиеттерге көбірек көңіл бөлу;
- мемлекеттік қызметшілердің табыстарына және олардың қызметінің заңдылығына нақты бақылауды қамтамасыз ету;
- экономиканы рыныктандыруды, тауарлар мен қызметтерді өндірушіге салық баспасөзін төмендетуді көздейтін нақты нарықтық орта құру;
- сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін жауапкершілік пен жазаның бұлтартпастығы қағидатын қамтамасыз ету;
- қылмыстық кірістер мен сатып алынған мүлікті тәркілеудің тиімді тәртібін енгізу.

Кез-келген қоғамда биліктің белгілі бір артықшылықтары мен тиімділіктері болады. Қоғам адамдарға ұсынатын артықшылықтар заңмен нақты белгіленуі керек, олардың қалыпты жұмыс істеуі үшін қажетті минимумнан аспауы керек. Әрине, сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және оған қарсы күрес шаралары толық емес. Біз осы жағымсыз әлеуметтік құбылысқа байланысты негізгі мәселелерді ғана қамтыдық. Сыбайлас жемқорлық жан-жақты зерттеуді және талдауды, оның ішінде шетелдік тәжірибені, мысалы, қылмыстық істі тергеу кезінде бақылау үшін электрондық аппаратураны, сыбайлас жемқорлық шенеуніктері туралы деректер банкін және т. б. қолдануды талап етеді. Қиындықтарға қарамастан, сыбайлас жемқорлықпен күресуге болады және қажет. Мұны әр түрлі елдердегі сыбайлас жемқорлық деңгейі бірдей емес екендігі дәлелдейді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің табысы онымен күресудің дұрыс дамыған саясатына байланысты. Жақында сыбайлас жемқорлық мәселесі және оны шешудің ықтимал жолдары тек теоретиктердің ғана емес, практиктердің де назарын аударуда.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес өзіне әртүрлі шаралар мен құралдарды қамтитын кешенді тәсілді талап етеді. Мемлекет пен азаматтық қоғам тарапынан мақсатты күш-жігер қажет, сыбайлас жемқорлық көріністеріне қарсы күрес

жөніндегі ел институттары мен азаматтық қоғамның ғылыми негізделген, дәйекті, жүйеленген қызметін қамтитын тиісті сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат қажет. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес, егер сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарға қарсы күрестің мемлекеттік бағдарламасында іске асырылатын мақсаттар мен міндеттер кейіннен оның құқықтық тетіктерін жетілдіре отырып, толық іске асырылса, тиімді болуы мүмкін.

Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласында қоғамдық бақылау жүйесінің қалыптасуы.

Кез келген демократиялық мемлекеттің негізгі міндеті - адам мен азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету. Бұл ретте билік өзінің «Жұмыс беруші» – қоғам тарапынан кері байланыс пен бақылау болмаған кезде өз міндеттерін адал және тиімді орындай алмайды. Билік, кез-келген қызметкер сияқты, тапсырманы нақты қойып, оның процесі мен нәтижелерін қадағалап отыруы керек. Бақылаусыз билік сыбайлас жемқорлыққа ұшырайды, ұтымсыз жұмыс істейді және мәжбүрлеу құралдарын теріс пайдаланады.

Қоғамдық бақылау - бұл қоғамға шешім қабылдау кезеңінде де, шешім қабылдау кезеңінде де билікті бақылауға және алынған нәтижені бағалауға мүмкіндік беретін механизм. Волонтерлік қозғалыстар, қоғамдық бастамалар, дауыс беру, пікірталастар, петициялар, сараптамалар, журналистік тергеулер маңызды рөл атқарады. Кейде сайлау мен референдумдар оның өзіндік нәтижесі ретінде қоғамдық бақылау құралдарына жатады. Қоғамдық бақылау мәжбүрлеу құралы емес, оның көмегімен билікке қоғамға қажетті әрекеттерді жасауға бұйрық беру мүмкін емес. Алайда, сіз мемлекеттің назарын оның жұмысындағы проблемаларға, кемшіліктерге аудара аласыз және қабылданған шешімдерге белгілі бір дәрежеде әсер ете аласыз. Қоғамдық бақылау, ең алдымен, билік қалаған кезде немесе, ең болмағанда, тиісті институттардың жұмысына кедергі келтірмеген кезде мүмкін болады. Қоғамдық бақылау институтын дамыту қоғамдық бақылау объектілері қызметінің қоғамдық мүдделерді іске асыруға бағдарлануын қамтамасыз етуге, сондай-ақ азаматтарды бюрократиялық кедергілер мен сыбайлас жемқорлыққа қол сұғушылықтардан қорғауға, билік пен қоғам арасындағы сенімді арттыруға мүмкіндік береді.

«Қоғамдық кеңестер туралы» Заңына сәйкес қоғамдық бақылау нысандары:

- 1) қоғамдық мониторинг - мемлекеттік органдардың қызметін бақылау.
- 2) Қоғамдық тыңдаулар - азаматтардың құқықтары мен міндеттерін қозғайтын бағдарламалар жобаларын, НҚА жобаларын жария талқылау, мемлекеттік басқаруды жетілдіру, мемлекеттік аппараттың ашық жұмысын, сондай-ақ мемлекеттік органдардың қоғамдық мүдделерге сәйкестігі мәселесі бойынша қоғамдық маңызы бар шешімдерін ұйымдастыру үшін жиналыс өткізу рәсімі.
- 3) Қоғамдық сараптама - бұл қоғамдық бақылау субъектілерінің азаматтардың өмірі мен денсаулығына қолайлы қоршаған ортаны сақтау бойынша қоғамдық мүдделердің сақталуын зерттеу, талдау және бағалау үшін арнайы білімді және (немесе) тәжірибені пайдалануына негізделген қоғамдық бақылау рәсімі, сондай-ақ жеке тұлғалардың, елді мекендердің және өндірістік объектілердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге теріс әсер ететін факторларды болдырмау.

4) Есепті тыңдау - қоғамдық кеңестің отырысында бюджеттік бағдарламаларды орындау және нысаналы индикаторларға қол жеткізу жөніндегі мемлекеттік органдар қызметінің нәтижелерін жария талқылау.